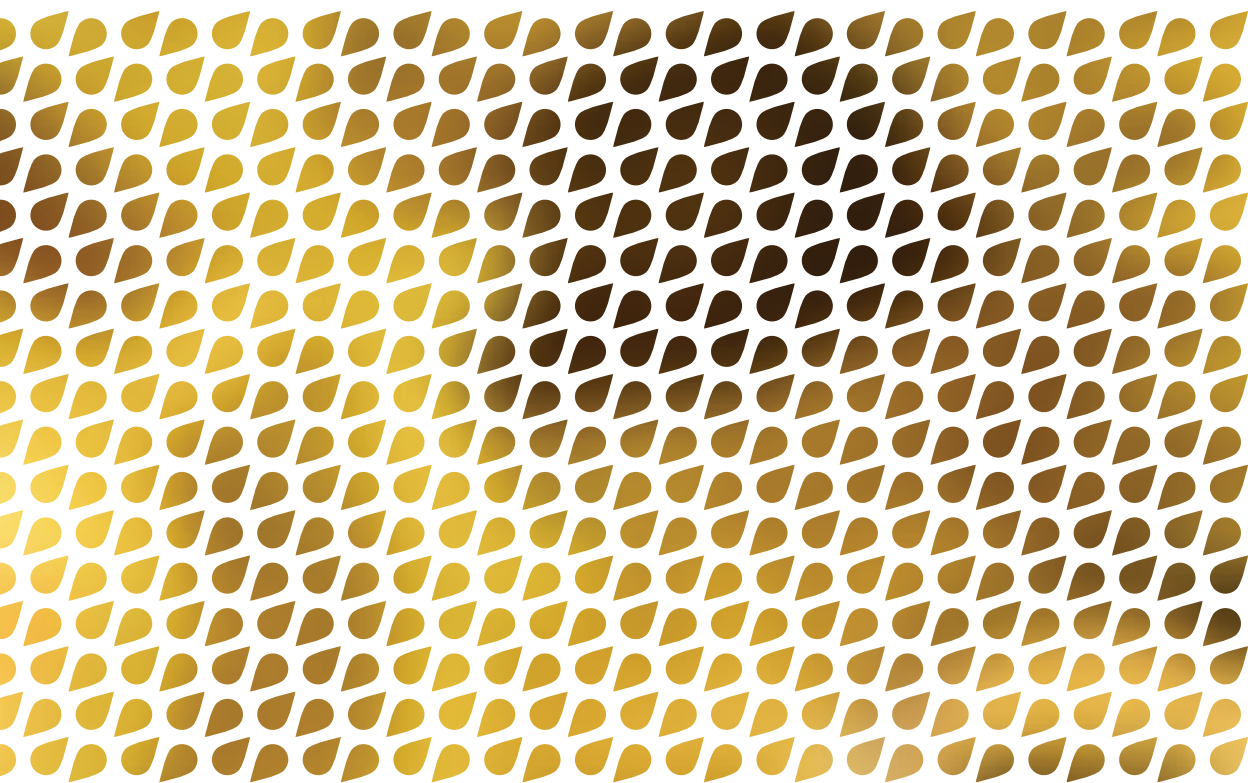

Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti

Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti

Agencija za odgoj i obrazovanje

NAKLADNIK

Agencija za odgoj i obrazovanje
Donje Svetice 38, 10000 Zagreb
www.azoo.hr

ZA NAKLADNIKA

Vinko Filipović, prof.
© Agencija za odgoj i obrazovanje

ZBORNİK UREDILA

Marijana Marinović

RECENZENTI

Dr. sc. Vlatka Dugački
Dr. sc. Filip Škiljan

LEKTORICA

Jadranka Brnčić

OBLIKOVANJE I PRODUKCIJA

KaramanDesign
www.karaman-design.com

ISBN 978-953-7290-38-2

Objavljeno u Hrvatskoj 2014. i dostupno na
internetskim stranicama Agencije za odgoj i
obrazovanje.

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u
Zagrebu pod brojem 868246

Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti

Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti

Agencija za odgoj i obrazovanje

Zagreb, 2014.

Sadržaj

Predgovor.	7
Marijana Marinović Oblikovanje modernih identiteta kroz nastavu povijesti – možemo li se lišiti ideologije?	11
Ljiljana Dobrovšak Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine	23
Željko Bartulović Pravni položaj manjinskih vjerskih skupina u Hrvatskoj do 1918. godine	55
Mato Artuković Prema korijenu hrvatsko-srpskog sukoba.	73
Željko Holjevac Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću.	99
Hrvoje Gračanin Povijesni identiteti i politički realiteti: proslava tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva 1925. godine	119
Aleksandar Jakir Nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću kao pojava i historiografski problem na primjeru Dalmacije.	139
Tvrtko Božić Hrvatsko-talijanski odnosi na otoku Krku u međuratnom razdoblju (1918–1941).	163
Zlatko Hasanbegović Islam i Bošnjaci muslimani u Zagrebu 1878–1941. Pravni položaj vjere i oblikovanje zajednice.	179
Mihovil Dabo Austrijska Pula između kozmopolitizma i suprotstavljenih nacionalnih pokreta	197
Helena Miljević Pavić Višestruki identiteti hrvatskih pomoraca na zavjetnim slikama u svetištu Majke Božje Trsatske	213

Daniela Jugo-Superina	
Od Kopra do Kastva: Učiteljska škola od 1873. do 1947. godine	219
Nera Malbaša Kovačić	
Opatija i Volosko na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće – prikaz terenskog rada	227
Lidija Kosmos	
Projektna nastava: njegovanje tradicije, istraživanje i prezentiranje zavičajne povijesti malog Lošinja – Ambroz Haračić	239
Bilješke o autorima	253
Program simpozija.	259

Ljiljana Dobrovšak

Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine

1. Historiografija o nacionalnim manjinama u Hrvatskoj

Novija hrvatska historiografija sve više pozornosti posvećuje povijesti nacionalnih manjina s obzirom na njihovu ulogu u hrvatskome političkom, društvenom i kulturnome životu. Mnogi su se autori bavili nacionalnim manjinama objavljujući radove i monografije o određenom segmentu te problematike ili sustavno istražujući pojedine manjine. Zbog opširnosti građe, u ovom pregledu navode se samo najvažnija djela odnosno selektivan pregled historiografije o pojedinim manjinama, s ciljem ukazivanja i upućivanja na stanje istraženosti istih.

Posebice ovdje ističem pregled historiografije o nacionalnim manjinama, koje su pripremili Vladimir Geiger¹ i Bosiljka Milinković.² Osim tih općih pregleda, u novijoj hrvatskoj historiografiji javljali su se i pregledi historiografije o pojedinim manjinama. Tako je B. Milinković dala pregled historiografije o srpskoj nacionalnoj manjini,³ Ivo Goldstein pregled historiografije o Židovima u Hrvatskoj,⁴ Vlatka Dugački pregled historiografije

¹ Vladimir Geiger, „Etničke skupine/zajednice u Hrvatskoj u suvremenoj hrvatskoj historiografiji“, *Historijski zbornik*, 60 (2007), Zagreb, str. 323–367.

² Bosiljka Milinković, *Bibliografija radova o nacionalnom pitanju i nacionalnim odnosima*, Zagreb, 1992.

³ Bosiljka Milinković, „O Srbima u Hrvatskoj, Selektivna i djelomično anotirana bibliografija 1984–1996“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“* 1 (1996), str. 361–441; Bosiljka Milinković, „O Srbima u Hrvatskoj prema pisanju Arkzina 1991–1997. Bibliografija“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, 2 (1997), str. 430–444; Bosiljka Milinković, *O Srbima u Hrvatskoj, Selektivna bibliografija 1984–1999. godine*, Zagreb, 2001; Bosiljka Milinković, „O Srbima u Hrvatskoj, Selektivna bibliografija 1999–2002. godine (s dopunom bibliografiji 1984–1999)“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, 7 (2002); Bosiljka Milinković, „O Srbima u Hrvatskoj, Selektivna bibliografija 1945–1984“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, 10 (2005), str. 266–357.

⁴ Ivo Goldstein, „Historiografija o Židovima u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 36–37(2002–2004), str. 285–290.

o češkoj manjini,⁵ a Zdravka Zlodi selektivnu bibliografiju o Rusinima/Ukrajincima.⁶ Općenito o položaju manjina pisali su Zoran Janjetović, koji je u svojoj monografiji obuhvatio sve manjinske zajednice u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941),⁷ i Mihael Sobolevski, koji je dao pregled položaja nacionalnih manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji.⁸ Vrijedan doprinos povijesnom pregledu i položaju nacionalnih manjina u Hrvatskoj, s naglaskom na suvremeno razdoblje, također je dao politolog Siniša Tatalović, koji se ujedno osvrnuo i na organiziranost i programe nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj.⁹

U suvremenoj hrvatskoj historiografiji nije svim manjima pridavana jednaka istraživačka pozornost, tako da su srpska, židovska ili primjerice njemačka manjina znatno bolje istražene negoli slovenska, makedonska, mađarska, češka, slovačka, ukrajinska ili rusinska. S jedne strane uzrok toj činjenici valja tražiti u broju i teritorijalnoj rasprostranjenosti pojedine manjine, a s druge strane utjecaju pojedine manjine na kreiranje političkoga, društvenoga, kulturnoga ili gospodarskoga života. Stoga ne čudi da je ponajviše radova u hrvatskoj historiografiji, što je i razumljivo, posvećeno upravo srpskoj manjini, čiji su pripadnici znatno utjecali na hrvatsku prošlost tijekom XIX. i XX. stoljeća.¹⁰ Povijest Židova u Hrvatsko također je na

⁵ Vlatka Dugački, „Historiografija o Česima u Hrvatskoj“, *Historijski zbornik*, 62, 1, Zagreb, 2009, str. 233–250.

⁶ Zdravka Zlodi, „Rusini/Ukrajinci u Hrvatskoj. Etape doseljavanja i problem imena“, *Scrinia Slavonica*, 5 (2005), Slavonski Brod, str. 408–431.

⁷ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005.

⁸ Mihael Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2. Zagreb, 2000, str. 396–410.

⁹ Siniša Tatalović, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, Split, 2005.

¹⁰ Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj. Od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb, 1991; Drago Roksandić, „Bogom izabrani narod ili hrvatski i srpski etnokonfesionalni nacionalizam u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini u proljeće 1848. godine“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, Zagreb, 2001, 4, 33–49. Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj. 1990–1995*, Zagreb, 2005; Ivo Banac (ur.), *Srbi u Hrvatskoj jučer, danas, sutra*, Zagreb, 1998; Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, Zagreb, 1991; Mato Artuković, *Položaj Srba u Bansknoj Hrvatskoj 1883–1903, Analiza srpske izdavačke djelatnosti* (doktorska disertacija), Zagreb, 1999; Mato Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod–Osijek, 2001; Nives (Natalija) Rumenjak, *Khuenovi Srbi 1881–1892. Obrisi kolektivne biografije* (magistarski rad), Zagreb, 2000; Nives (Natalija) Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća* (doktorska disertacija), Zagreb, 2003; Nives (Natalija) Rumenjak, *Srpski zastupnici u Bansknoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881–1892*, Zagreb,

samome vrhu interesa hrvatske historiografije posvećene manjinama, što je rezultiralo brojnim radovima.¹¹ Uz srpsku i židovsku manjinu, hrvatska historiografija tradicionalno je iskazivala veći interes za talijansku,¹²

2003; Nives (Natalija) Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspón i pad srpskoga kluba*, Zagreb, 2005.

¹¹ Ivo Goldstein (ur.), *Antisemitizam, holokaust, antifaziizam* (zbornik), Zagreb, 1996; Ivo Goldstein, „Stjepan Radić i Židovi“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 29 (1996), str. 208–216; Ivo Goldstein, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 34–36 (2001–2004), str. 205–228; Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Zagreb, 2004; Mirjana Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998, str. 106–126; Melita Švob, „Migracije i promjene u židovskoj populaciji“, *Migracijske i etničke teme*, 11 (1995) 3–4, str. 231–289; Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj, Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997; Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice / Jews in Croatia – Jewish communities*, 1–2. Zagreb, 2004; Melita Švob, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, 2011; Zlata Živaković-Kerže, „Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća“, *Osječki zbornik*, 28 (2007), str. 161–170; Ljiljana Dobrovšak, „Židovi u hrvatskim zemljama 1848/1849“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 30 (1997), str. 77–89; Ljiljana Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894–1899)* (magistarski rad), Zagreb, 2003; Ljiljana Dobrovšak, „Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 37 (2005), str. 125–143; Ljiljana Dobrovšak, „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2005) 2, str. 479–495; Ljiljana Dobrovšak, „‘Privremena prisutnost’ Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću“, *Povijesni prilozi*, 24 (2005) 29, str. 167–189; Ljiljana Dobrovšak, „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903–1904.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2005) 3, str. 635–652; Ljiljana Dobrovšak, „Odjeci Dreyfusove afere u Hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.“, *Historijski zbornik*, 60 (2007), str. 129–159; Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783–1873)* (doktorska disertacija), Zagreb, 2007; Ljiljana Dobrovšak, „Novi prilozi o Židovima u Koprivnici i okolici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine“, *Podravina*, 7 (2008) 13, str. 84–93; Ljiljana Dobrovšak, „Broj Židova u Hrvatskoj prema popisu 1857. godine“, *Historijski zbornik*, Zagreb, 63 (2010) 1, str. 117–133.

¹² Duško Kliček, *Talijani u Slavoniji od 1880. do 2005. godine / Italiani in Slavonia dal 1880 al 2005*, Lipik, 2006; Nevio Šetić, „Dello stato e della nazione Croata e della posizione delle minoranze nazionali dall’anno 1848 fino al 1998. / O hrvatskoj državi i naciji i položaju nacionalnih manjina od godine 1848. do 1998.“, *Dometi*, 9 (1999) 1–6, str. 48–58; Nikica Kolumbić, „Talijanski teatar na hrvatskoj jadranskoj obali u XIX. stoljeću“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru Sveučilišta u Splitu*, 30(1990–1991) 20, str. 165–186; Darko Dukovski, „Fašistički sindikati u Istri 1919–1929“, *Časopis za suvremenu povijest*, 26 (1994) 3, str. 451–474; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri. 1918–1943*, Pula, 1998; Darko

njemačku i austrijsku,¹³ a znatno manji za mađarsku manjinu.¹⁴ U zadnje vrijeme dosta je radova posvećeno povijesti češke i slovačke manjine.¹⁵

Dukovski, „Nacionalne manjine u Istri u 20. stoljeću“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, Zagreb, 2000, 2, str. 411–427; Darko Dukovski, „Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945–1956.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 33 (2001) 3, str. 633–667. Franko Dota, *Zaraćeno poraće, Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb, 2010; Ivan Blažević, „Talijanska manjina u Istri nakon drugog svjetskog rata“, *Gospodarstvo Istre*, 7, Pula, 1994, str. 73–82.

¹³ Vladimir Geiger, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (1918–1941)“, *Dijalog povjesničara*, br. 2, Zagreb, 2000, str. 429–445; Vladimir Geiger i Ivan Jurković, *Što se dogodilo s Folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji*, Zagreb, 1993; Vladimir Geiger i Ivan Jurković, „Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon drugog svjetskog rata)“, *Historijski zbornik*, 46 (1993) 1, str. 165–185; Vladimir Geiger i Ivan Jurković, *Nestanak Folksdojčera*. Zagreb, 1997; Vladimir Geiger i Ivan Jurković, „Austrijanci u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) nakon Drugoga svjetskog rata“, *Hrvatska revija*, 2(2002) 3, str. 77–81; Vladimir Geiger i Ivan Jurković, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca u hrvatskoj i srpskoj književnosti*, Zagreb, 2010; Goran Richemberg Beus, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati: prilozi za povijest njemačko-austrijske manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb–Sarajevo–Osijek, 2010.

¹⁴ Arijana Kolak, *O Mađarima i mađarskoj politici u javnosti banske Hrvatske 1848–49.* (magistarski rad). Zagreb, 2006; Arijana Kolak, „Između Europe i Azije, Hrvati i Mađari u propagandnom ratu 1848/49.“, *Povijesni prilozi*, 27(2008) 34, str. 175–193; Dinko Šokčević, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata, Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*, Zagreb, 2006; Ivan Balta, „Julijanska akcija kroz mađarske škole u Hrvatskoj i Slavoniji te Bosni i Hercegovini krajem XIX. i početkom XX. stoljeća“, *Motrišta*, 2001, 22, str. 79–96; Ivan Balta, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini. S osvrtom i na Hrvatsku i Slavoniju*, Zagreb, 2006; Božena Vranješ-Šoljan, „Naseljavanje Mađara u Slavoniji 1880–1910.“, u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević. Zbornik radova povodom 70. rođendana*, Zagreb, 2003, str. 257–270.

¹⁵ Vesna Baksa, *O načinu života i običajima Slovaka doseljenih u Markovac Našički*, Markovac Našički, 2002; Josip Buturac, *Zajednički život Hrvata i Čeha u selima Požeške kotline*, Zagreb, 1971; Josip Buturac, „Zajednički život Hrvata i Čeha u selima Požeške kotline 1900–1940.“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 45, Zagreb, 1971; Milan Krajčović, „Slovaci u političkom razvitku Trojedne Kraljevine u drugoj polovici XIX veka“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 14, 1976; Kveta Kučerova, *Slovaci u Hrvatskoj*, 2005; Kvetoslava Kučerova, „Slovaci u Iloku i okolici“, *Istočna Hrvatska: Osijek–Vukovar–Ilok, Zbornik radova*, Osijek, 2002, str. 93–119; Ivo Nejšamić, „Česi u Hrvatskoj: kratka analiza suvremenih demografskih procesa“, *Geografski horizonti*, 37, 1990, 2, 33–37; Vidosava Nikolić, „Prilog proučavanju kolonizacije stanovništva Češke i Moravske na području generalata i Slavonije 1824–1830.“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 46, 1967; Siniša Njegovan Starek, *Česi u Pakracu, Prekopakri i Lipiku*, 2008; Marjan Lipovac i Franjo Vondraček, *Česi Zagrebu*

Kako smo već istaknuli, nije svim manjinama u suvremenoj hrvatskoj historiografiji pridavana jednaka pozornost. Međutim, i u toj drugoj skupini postoje velike razlike u istraživosti. Dok su Albanci¹⁶ i Vlasi¹⁷ relativno dobro zastupljeni u istraživanjima, dotle se radovi o Slovencima,¹⁸ Crnogorcima,¹⁹ Cincarima (Grci),²⁰ Makedoncima,²¹ Rusima,²² Rusinima

– Zagreb *Česima*, Zagreb, 2009; Vlatka Dugački, *Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941)*, doktorski rad, Zagreb, 2011.

- ¹⁶ Frok Zefiq, *Albanci Klementinci u Hrtkocima i Nikincima (1737–1997)*, Zagreb, 1997; Frok Zefiq, *Mihael Summa. Nadbiskup skopski (1695–1777)*, Osijek, 1994; Zeqirja Neziri, *Hrvatsko-albanske književno kulturne veze od narodnog preporoda do 1912. godine*, Zagreb, 1991; Zeqirja Neziri i Aleksandar Stipčević, „Historia dhe bibliografia e Arberesheve te Zares“, *Shkup*, 1997; Aleksandar Stipević, *Interpretime albanologjike*, Skup, 1994; Lovorka Čoralić, „Albanska obitelj Ginni u povijesti Dalmacije i Istre: (XVI. i XVII. st.)“, Prilog poznavanju komunikacija duž istočnojadranske obale“, *Povijesni prilozi*, 25 (2007) 33, str. 271–287; Lovorka Čoralić, „Albanska obitelj Kruta i neki njezini zaslužni pojedinci, Prilog poznavanju istočnojadranskih komunikacija u ranom novovjekovlju“, *Historijski zbornik*, 62 (2009), str. 371–390.
- ¹⁷ Zef Mirdita, „Vlasi u jugoslavenskoj historiografiji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 34 (2002) 1, str. 201–218; Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb, 2004; Zef Mirdita, *Vlasi, Starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*, Zagreb, 2010; Marko Šarić, *Vlasi na Tromeđi. Suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16–17. stoljeće)* (doktorska disertacija), Zagreb, 2010.
- ¹⁸ Vinko Škafar, „Kapucini Slovenci u Hrvatskoj kapucinskoj kustodiji i provinciji“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 12–13 (2001), str. 147–163; Silvan Jerman i Ilinka Todorovski, *Slovenski dom v Zagrebu 1929–1999*, Zagreb, 1999; Barbara Rimani i Kristina Rimani, *Slovenski dom Kulturno prosvetno društvo Bazovica*, Rijeka, 2008; Melita Forstnerić Hajšek, *Zagrebački Slovenci: 2005–2007*, Zagreb, 2007.
- ¹⁹ Radoslav Rotković, „Dokumenti o Perojcima u Istorijskom arhivu u Kotoru“, *Tabula*, 1999, 2, str. 103–109; Josip Miličević, „Dosadašnji etnografski opis Peroja“, *Tabula*, 1999, 2, str. 121–128; Sava Bogdanović i Ivan Cifrić, *Crnogorci u Hrvatskoj*, Zagreb, 2011; Marjan Mašo Miljić (ur.), *Peroj, Crnogorci u Peroju 1657–2007*, Crna Gora, 2007; Štoković Alojz, *Peroj – Crnogorska enklava u Istri: (kulturno povijesni, jezični i tradicijski prikaz)*, doktorska disertacija, Osijek, 2009.
- ²⁰ Vesna Cvjetković-Kurelec, „Grci na Gradecu krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, *Zagrebački Gradec 1242–1850*, Zagreb, 1994, str. 305–311; Drago Roksandić, „Pravoslavna crkvena općina na području Gradeca između Patenta o toleranciji 1781. i revolucije 1848/9. godine“, *Zagrebački Gradec 1242–1850*, Zagreb, 1994, str. 277–292.
- ²¹ Blago Jovanovski, *Hrvatsko-makedonske književne veze kroz stoljeća*, Zagreb, 2002; Ognjen Bojadžinski, *Makedonci u Hrvatskoj. Kronološki aspekti*, Zagreb, 2007.
- ²² Sanja Slukan, „ Ruski emigranti u Hrvatskoj“, *Književna smotra*, 29 (1997) 2–3, str. 165–176; Tatjana Pukšadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kul-*

i Ukrajincima²³ i Poljacima²⁴ mogu nabrojati na „prste jedne ruke“. Sve donedavno to je vrijedilo i za Bošnjake²⁵ i Rome,²⁶ međutim oni su zahvaljujući mlađim istraživačima danas znatno bolje obrađeni.

2. Pojam nacionalne manjine danas i u prošlosti

Kao što smo vidjeli iz pregleda hrvatske historiografije, možemo zaključiti da u Hrvatskoj tradicionalno živi veliki broj nacionalnih manjina, a najviše su koncentrirane u Istri, sjevernoj Dalmaciji, Lici, Kordunu, Banovini,

turnom životu Zagreba, Zagreb, 2007; Miroslav Jovanović, *Doseljavanje ruskih izbjeglica u Kraljevini SHS: 1919–1924*, Beograd, 1996; Irena Lukšić (prir.), *Ruski emigranti u Hrvatskoj između dva rata: rubovi, memorija*, Zagreb, 2006.

²³ Slavko Burda (ur.), *Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj 1991–1995*, Zagreb, 1995; Slavko Burda (ur.), *Kulturno prosvjetno društvo Rusina i Ukrajinca Zagreba (1992–1997)*, Zagreb, 1997; Slavko Burda i Boris Graljuk, *Ukrainci Horvatii, Materiali i dokumnety / Ukrajinci Hrvatske, Materijali i dokumenti*, Zagreb, 2002; Nada Bajić, *Rusnaci (Rusini)*, Vinkovci, 2003; Zdravka Zlodi, „Rusini/Ukrajinci u Hrvatskoj. Etape doseljavanja i problem imena“, *Scrinia Slavonica*, 5 (2005), str. 408–431; Zdravka Zlodi, *Rusini/Ukrajinci u hrvatskim zemljama: etape doseljavanja*, doktorska disertacija, Zagreb, 2010; Paul Robert Magosci, *Narod niotkuda. Ilustrirana povijest Karpatorusina*, Užhorod, 2009; Vlado Kostelnik i Gavryil Takač, *40 roki Sojuz i Ukrajncoh Republiki Gorvatskej/40 godina saveza Rusina i Ukrajinaca Republike Hrvatske 1968–2008*, Vukovar, 2008.

²⁴ Mihael Sobolevski, „Poljska nacionalna manjina u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 3. Zagreb, 2001, str. 372–388; Damir Agičić (ur.), *Hrvati i Poljaci – narodi daleki i bliski*, Zagreb, 2003.

²⁵ Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878–1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, 2007; Hadžem Hajdarević, *Muslimani u Puli: 1969–2009*, Pula, 2009; Ševko Omerbašić, *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, Zagreb, 2010.

²⁶ Danijel Vojak, „Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850–1910.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 36 (2004) 2, str. 701–728; Danijel Vojak, „Bilješke iz povijesti Roma u Slavoniji 1850–1941.“, *Scrinia Slavonica*, 5 (2005), str. 432–461; Danijel Vojak, *Percepcija romskog stanovništva u hrvatskom društvu na području Savske banovine u razdoblju 1929–1939*. (magistarski rad), Zagreb, 2006; Danijel Vojak, „O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija?“, *Historijski zbornik*, 63 (2010) 1, str. 215–240; *Okrugli stol „Romi u Hrvatskoj danas“*, Zagreb, 1998; *Romi. Interdisciplinarni prikaz*, Zagreb, 2004; *Romi u Drugom svjetskom ratu*, 1–3. Zagreb, 2006–2009; Danijel Vojak, „Romi u popisima stanovništva 1921. i 1931. na području Hrvatske“, *Migracijske i etničke teme*, 4, Zagreb, 2004, str. 447–476; Danijel Vojak, „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske 1873–1918.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37, Zagreb, 2005, str. 145–162; Danijel Vojak, *U predvečerje rata: položaj romskog stanovništva u Banovini Hrvatskoj u razdoblju od 1939. do 1941.* (doktorska disertacija), Zagreb, 2011.

zapadnoj i istočnoj Slavoniji i Baranji. Neke nacionalne manjine od uvijek žive na ovim prostorima, dok su se pripadnici drugih nacionalnih manjina, doseljavali u različitim razdobljima.²⁷ Položaj nacionalnih manjina u Hrvatskoj mogao bi se podijeliti u nekoliko razdoblja:

1. razdoblje do Austro-Ugarske do 1868.
2. u Austro-Ugarskoj od 1868–1918.
3. u Kraljevini Jugoslaviji od 1918–1941.
4. razdoblje NDH 1941–1945.
5. u socijalističkoj Jugoslaviji od 1945–1990. i
6. u Republici Hrvatskoj od 1990. do danas.

U ovom radu naglasak će biti na razdoblje Austro-Ugarske i razdoblje Kraljevine Jugoslavije. Da bi smo mogli govoriti o položaju nacionalne manjine, trebali bismo prvo objasniti pojam nacionalna manjina iz nekoliko aspekta. Prema hrvatskom Ustavnom zakonu iz 2000. godine definicija nacionalnih manjina glasi: *Nacionalna manjina je skupina hrvatskih državljana čiji pripadnici su tradicionalno nastanjeni na teritoriju Republike Hrvatske, a njeni članovi imaju etnička, jezična, kulturna i/ili vjerska obilježja različita od drugih građana i vodi ih želja za očuvanjem tih obilježja* (članak 5. Ustavnog zakona).²⁸

Prema *Leksikonu migracijskog i etničkog nazivlja* manjina u širem smislu uključuje sve društvene skupine ili zajednice na području RH koje su u manjinskom položaju prema većini s obzirom na njihove društvene, vjerske, nacionalne, jezične i ine odlike; u užem je smislu riječ o manjem brojnim etničkim i nacionalnim zajednicama ili manjinama, odnosno građanima iste vjerske, rasne ili jezične pripadnosti kojima se kroz pravni sustav jam-

²⁷ Više o povijesno-političkim razdobljima doseljavanja stanovništva kod: Alica Wertheimer-Baletić i Anđelko Akrap, „Razvoj stanovništva Vukovarsko-srijemske županije s posebnim osvrtom na ekonomsku strukturu od 1971. do 2001.“, *Društvena istraživanja*, 93–94, siječanj–travanj, Zagreb, 2008, str. 51–75; Siniša Tatalović, „Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj“, *Politička misao*, vol. XXXVIII, (2001), br. 3, Zagreb, str. 95–97; Siniša Tatalović, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, Split, 2005, str. 17–31.

²⁸ Prema *Ustavnom zakonu o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj* iz 2000. godine priznata su prava (22): Albancima, Austrijancima, Bošnjacima, Bugarima, Crnogorcima, Česima, Mađarima, Makedoncima, Nijemcima, Poljacima, Romima, Rumunjima, Rusima, Rusinima, Slovacima, Slovencima, Srbima, Talijanima, Turcima, Ukrajincima, Vlasima, Židovima i drugim etničkim i nacionalnim zajednicama. (N. N. br. 105/2000).

či slobodno razvijanje njihovih posebnosti u okviru većinske zajednice.²⁹ Odnosno, kako je navedeno u tekstu M. Sobolevskog: „Nacionalna manjina je etnički, u pravilu, sastavni dio nekog drugog naroda u drugoj državi ili drugim državama, što vrijedi i za nacionalne manjine koje nemaju (Romi) ili nisu imali vlastite države (Židovi) nego su živjeli u brojnim državama“.³⁰

Međutim u razdoblju od 1868. do 1941. godine to nije bilo tako jednostavno. Budući da je Habsburška Monarhija, odnosno Austro-Ugarska, pa i kasnija Kraljevina Jugoslavija, bila multinacionalna i multikonfesionalna država, možemo govoriti samo o vjerskim zajednicama, narodnostima i njihovom položaju, a ne o nacionalnim manjinama u današnjem smislu. Kada govorimo o vjerskim zajednicama do 1918. i nakon, mislimo na rimokatoličku, židovsku (izraelitičku), pravoslavnu (grčko-istočnu), protestantsku (evangeličko augsburšku i helvetsku), i islamsku (muhamedansku) vjersku zajednicu.

3. Položaj vjerskih zajednica u Hrvatskoj do 1918. godine.

U Hrvatskoj su već u srednjem vijeku gradovi (Zagreb, Osijek, Varaždin) privlačili nove useljenike. Nešto slabije je doseljavanje stranaca od sredine 15. pa sve do 17. stoljeća zbog stalnih osmanskih prijetnji, kada je i domaće stanovništvo potaknuto na bijeg. Situacija se mijenja u 18. stoljeću, jer Osmanlije nisu više opasnost, pa se u Hrvatsku (područje Slavonije) doseljavaju ponovno novi doseljenici. Masovna spontana preseljavanja (kolonizacija) tada su uobičajena za cijelo područje južne Ugarske s time i Slavonije. Kolonizacija je započela pod Karlom VI, a nastavila se s većim intenzitetom pod njegovim nasljednicima Marijom Terezijom (1740–1780), Josipom II. (1780–1790) i Leopoldom II. (1790–1792). U prvoj polovici 18. stoljeća Nijemci se naseljavaju u veće gradove istočne Slavonije (Osijek, Vukovar, Virovitica), a 60-ih i 70-ih godina 18. stoljeća dolazi i do njihovog naseljavanja po manjim selima na vlastelinstvima. Tada dolazi i do planskog naseljavanja Mađara, Rusina, Slovaka i Čeha u Srijem. U dokumentima tih vremena u Hrvatskoj navode se uz Mađare, Čehe, Slovake, Slovence (Kranjce, Štajerce), Nijemce (Tirolce, Bavarce), Talijane (Venecijance, Firentince, Lombarde i dr.), Cincare i Vlahe brojni stranci među kojima se spominju Španjolci, Francuzi, Englezi, Grci i drugi. Neki od njih su Hrvatskoj/Slavoniji bili privremeno u potrazi za poslom, drugi su se trajno naseljavali. Po zanimanjima bili su različitih profila, seljaci, obrtnici,

²⁹ *Leksikon migracijskog i etničkog nazivlja*, Zagreb, 1998, str. 134–135.

³⁰ Mihael Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, Zagreb, 2000, str. 395.

trgovci, zanatlije, majstori, liječnici, apotekari, graditelji, umjetnici, slikari, glazbenici, intelektualci. Dio njih pripadao je crkvenoj hijerarhiji, a dio je dolazio iz rodova plemstva. Do sljedećeg većeg naseljavanja Mađara i Nijemaca dolazi u drugoj polovici 19. stoljeća. Od 1860-ih po ugovoru o zakupu jeftine zemlje iz Bačke i Banata određeni broj Nijemaca i Mađara dolazi na nekoliko slavonskih posjeda, kao i u nekoliko srijemskih sela. Iz istog razloga iz Bačke u Srijem prelaze Slovaci, a manje grupe Mađara dolaze u virovitičku, požešku i bjelovarsku županiju. Većina Slovaka preseljava se u vlastitoj režiji (Ilok) ili na poziv vlastelinstava (Markovac, Jurkovac, Josipovac, Čaglin). Naseljavanje Nijemaca, Mađara i Čeha i malobrojnih Rusina (kasnije Ukrajinaca) i Slovaka na plemićke posjede Slavonije i Srijema nastavilo se sve do početaka 20. stoljeća, a u nekim slučajevima i nakon Prvog svjetskog rata. Od 80-ih godina 19. stoljeća na prostoru današnje Hrvatske već postoje sela u kojima su Srbi, Nijemci i Mađari većinsko stanovništvo. U Slavoniji je tipično da se doseljeno stanovništvo useljava u postojeća hrvatska ili srpska sela umjesto da osnivaju vlastita naselja.³¹ Svi oni se do 1918. ne mogu sagledavati kroz manjinski položaj, jer spadaju u narodnosti te samim time ne zauzimaju neki poseban položaj. Do 1918. godine, a i kasnije njihov razvoj sagledava se kroz organiziranje raznih manjinskih kulturnih i športskih društava, izdavačku djelatnost i zasebno školstvo.

Od samih početaka 19. stoljeća u Ugarskoj su se oko pitanja narodnosti vodile žestoke borbe. Već 1848. liberalni i radikalni političari su zahtijevali da nemađarskom žiteljstvu bude zajamčena puna ravnopravnost. Mađarska krnja vlada 1848. htjela se suglasiti samo s kulturnim i vjerskim zahtjevima i odbila je traženja da se ne-Mađarima prizna da su sinovi posebnih narodnosti i da se zajamči službeni status jezicima narodnosti na područjima na kojima su živjeli. Do proljeća 1849. pitanje narodnosti ostalo je neriješeno, a onda je mađarska vlada napustila svoju dotadašnju politiku i navijestila spremnost da zajamči općinsku autonomiju stanovništvu nemađarskih područja, ali je i dalje odbijala priznati da nemađarski narodi tvore zasebne nacije. U srpnju 1848. mađarska je politika ponovno promijenila politiku i prvo priznala zasebnu nacionalnost rumunjskog naroda, a onda su se ista prava protegnula na svaku nacionalnu manjinu u zemlji. Zbog sloma revolucije ove odredbe nisu zaživjele, a niti Oktroirani ustav iz 1849. narodnostima unutar Habsburške Monarhije nije obećavao autonomiju. Nesiguran status narodnosti unutar Ugarske protegnuo se sve do Nagodbe, iako se o pravima narodnosti raspravljalo na Ugarskom saboru 1861. godine, međutim do donošenja zakona nije došlo. Nova Austro-Ugarska država obuhvaća je jedanaest naroda. Unutar njezinih granica živjeli su Nijemci,

³¹ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 40–61.

Mađari, Česi, Slovaci, Poljaci, Ukrajinci (Rusini/Ruteni), Rumunji, Hrvati, Srbi, Slovenci, Talijani i desetak manjih etničkih skupina poput Židova, Roma, Armenaca, Grka, Vlaha, Bugara, Muslimana i dr.³² Nacionalno pitanje u AustroUgarskoj nije bilo u potpunosti riješeno što je dovelo do brojnih problema. Poljaci su imali najviše privilegija, a Česi najbogatiji premda podčinjeni austrijskoj hegemoniji. Austrija je svojim Ustavom iz 1867. u čl.19. izglasala ravnopravnost naroda. U Ugarskoj se nakon sklapanja Austrougarske Nagodbe, od studenog 1868. u Ugarskom saboru vodila rasprava o narodnostima da bi na kraju 6. prosinca 1868. bio donesen „Zakon o narodnostima“ (zak. čl. 1868:XLIV) u kojem je pisalo da politički, ugarski državljani pripadaju „jedinствenoj ugarskoj naciji“, što znači da se nije priznavalo nacionalno postojanje i pravo na autonomiju nemađarskih naroda. Narodnostima se jamčila slobodna upotreba materinskog jezika na nižim stupnjevima sudskog postupka, javne uprave i obrazovanja. Također im je dana sloboda kulturnog i političkog organiziranja. Međutim on je uglavnom bio „mrtvo slovo na papiru“. Ni *Zakon o obrazovanju* nije ništa promijenio u pravu narodnosti na obrazovanje na materinskom jeziku ili u njihovu pravu na uporabu vlastitog jezika. Odredbe *Zakona o narodnostima* nisu se odnosile na Trojednu Kraljevinu, jer je zbog Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. Hrvatskoj priznat poseban položaj, naime da je hrvatski narod poseban politički narod sa svojim posebnim teritorijem.³³ Nagodbom su Hrvati dobili široku autonomiju i pravo na vlastiti parlament. Drugi narodi unutar Ugarske, ovdje se misli prvenstveno na Slovake, Rumunje i Srbe i nadalje su imali manja prava te su bili izvrgnuti ojačanom političkom i kulturnom ugnjetavanju. Premda su se smjeli koristiti svojim materinskim jezikom (u županijskim skupštinama bila je dopuštena uporaba manjinskih jezika, ako je barem 20% pripadnika pojedine manjine stanovalo u županiji) i razvijati vlastita ekonomska i kulturna udruženja, osnivati škole, vladajući mađarski hegemonizam sve je više prodirao u obrazovanje, a nakon nekoliko godina neuspješnih napora ugasila se i većina manjinskih političkih stranaka. Ponovno je manjinska politika oživjela nakon 1895. godine i kongresa narodnih manjina koji je održan u Budimpešti jer su u međuvremenu neke manjine gospodarski ojačale (Rumunji, Srbi, Slovaci) što je dovelo do aktivnijeg i jačeg sudjelovanja manjinskih stranaka. I kultura manjinskih naroda je do 1918. prošla kroz velike promijene. Pismenost se povećala kao i osnovno školovanje. Osnivala su se razna kulturna udruže-

³² Više o položaju svih ovih narodnosti u: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III, *Die Völker des Reiches*, 1. i 2. Teilband, herausgegeben von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Beč, 1980.

³³ Ladislav Heka, *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*, Szeged–Subotica, 2011, str. 248–249.

nja koja su imala važnu ulogu u promicanju identiteta i jezika. Osobito je bio djelotvoran manjinski tisak preko kojeg je rasla kulturna razina i nacionalna svijest manjinskih naroda. Prvi svjetski rat prekinuo je rješavanje pitanja položaja manjinskih naroda u Ugarskoj, a u međuvremenu je došlo i do raspada Austrougarske i stvaranja novih država koje su ponovno suočene s problemom manjinskih naroda.³⁴

Iz ovog pregleda narodnosti u Ugarskoj, vidljivo je da je vrlo teško govoriti o pojmu, a potom i o položaju narodnosti u Hrvatskoj do 1918. godine, zbog toga naglasak u povijesnom pregledu do 1918. biti će na položaju vjerskih zajednica. Uz Mađare koji su bili državni narod u Ugarskoj,³⁵ a Nijemci u Austriji, jedina narodnost koja je donekle bila priznata u Hrvatskoj, bili su Srbi, jer je Hrvatski sabor 1861. priznao postojanje srpskog naroda, međutim nije ga smatrao „diplomatičkim“ na tlu Hrvatske. Tako su poglavljju o narodnostima u Hrvatskoj u katalogu *Prve izložbe dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* 1864. navedeni sasvim malobrojni Cigani (1570), Armenci (41), a u potpunosti izostavljeni Srbi. Prema tom katalogu stanovnici čitave Trojednice „po narodnosti su gotovo svi Hrvati“ kojih je preko 95%, a samo ¼ otpada na „grčko-nesjedinjeno vjeroispovijedanje“. Idućih godina su Srbi, ponajviše oni iz Srijemske županije pokušavali izboriti priznanje za konstitucionalan narod u Hrvatskoj.³⁶ Tek je Hrvatski sabor uoči svojeg raspusta 11. svibnja 1867. donio zaključak „da Trojedna kraljevina priznaje narod srpski, koji u njoj stanuje, kao s narodom hrvatskim istovjetan i ravnopravan“.³⁷ Srbi su se isto tako nacionalno razvijali i kroz svoje autonomne crkvene ustanove, odnosno kao zasebna vjerska zajednica. Iako su se sve narodnosti u Hrvatskoj nacionalno razvijale, osnivale svoja društva,

³⁴ Péter Hanák, *Povijest Mađarske*, Zagreb, 1995, str. 140–141, 145, 157–158, 160–161, 178–180; Ladislav Heka, *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*, Szeged–Subotica, 2011, str. 246–250.

³⁵ Béla Makkai, „Kontradikcije aktivne zaštite manjina u krugu slavonskih Mađara početkom 20. stoljeća“, *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918, Zbornik radova*, Zagreb, 2004, str. 319–327. Mađarska manjina bila je pod posebnom skrbi mađarske vlade koja je radila na očuvanju i jačanju nacionalne svijesti Mađara izvan granica Ugarske. Pomagala im je i organizaciji vjerskog života i školstva na nacionalnom jeziku, a potom su slijedile akcije koje su željele jačati gospodarski i politički utjecaj mađarske manjine.

³⁶ Ladislav Heka, *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*, Szeged–Subotica, 2011, str. 226.

³⁷ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross i Igor Karaman, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb, 1968, str. 34–35; Ladislav Heka, nav. dj., str. 232; Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992, str. 150–156.

škole, pokretale novine, čuvale svoj jezik i običaje, asimilacijske tendencije bile su vrlo izražene zbog odredba Nagodbe da je u Trojednici hrvatski jezik jedini službeni jezik, nerijetko bi pripadnici njemačke i mađarske narodnosti zadržali svoju zavičajnost (cislavsku ili ugarsku) te su time bili izuzeti iz izbornog prava (izborno pravo bilo je vezano uz zakon o podrijetlu).³⁸

Što se tiče vjerskih zasebnosti u Hrvatskoj, od 1868. do 1918. godine je položaj vjerskih zajednica ovisio o hrvatskom zakonodavstvu, jer su prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868) *bogoštovlje* tj. vjersko-crkveni poslovi (§ 47. i § 48. Nagodbe) pripadali djelokrugu hrvatske autonomije odnosno potpadali su pod zakonodavstvo Hrvatskog sabora i to Odjela za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade.³⁹ Do 1868. godine, većina je vjerskih zajednica uspjela steći povoljniji položaj (Židovi, pravoslavci, protestanti), dok su muslimani to uspjeli u jeku Prvog svjetskog rata, a Romi su smatrani posebnom skupinom.

Iako prve vijesti o Židovima na prostoru Hrvatske potječu tek s kraja 17. i početka 18. stoljeća, tek je Patent Josipa II. *Systematica gentis Judaeorum Regulatio* izdan 31. ožujka 1783. omogućio trajno naseljavanje Židova u civilni dio Hrvatske i Slavonije i poboljšao njihov položaj na prostoru Ugarske i Hrvatske.⁴⁰ Do 1840. godine položaj židovskih zajednica bio je ograničavan, sve do izglasavanja zakonskog članka 29/1840. (*de Israelitis*) koji je uz brojne olakšice, omogućio Židovima pokretanje tvornica, bavljenje trgovinom i svim obrtima, kupovanje nekretnina, pohađanje svjetovnih i konfesionalnih škola i useljavanje u slobodne kraljevske gradove.⁴¹ Za vrijeme revolucije 1848/1849. položaj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji nije se bitno izmijenio, iako je njihova emancipacija bila izglasana u Austriji i u Mađarskoj. Nakon sloma revolucije Židovi su bili u istom položaju u kojem su bili i prije izbivanja. *Oktroiranim ustavom* iz 1849. Židovi cijele Monarhije proglašeni su jednaki s kršćanima u svim građanskim pravima, dok *Silvestarski patent* od 31. prosinca 1850. nije potvrdio prijašnje odluke. Pravno se položaj Židova u Carevini uvelike i nije promijenio, mada je država pokazivala određene namjere u daljnjem ukidanju zabrana koje su donesene u ranijim razdobljima. Iskorak prema emancipaciji načinjen je carskim patentom od 18. veljače 1860. koji je Židovima dopustio posjedo-

³⁸ Béla Makkai, „Kontradikcije aktivne zaštite manjina u krugu slavonskih Mađara početkom 20. stoljeća“, *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918*, Zbornik radova, Zagreb, 2004, str. 324–326.

³⁹ *Zakonski članak o nagodbi 1868*, Zagreb, 1868, str. 11.

⁴⁰ Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i u Slavoniji (1783–1873)*, doktorska disertacija, Zagreb, 2007, str. 20–194.

⁴¹ Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica*, str. 20–194.

vanje nekretnina na području Monarhije, uz ostalo i zemljišta ako ga obrađuju u vlastitoj režiji (to je vrijedilo za Hrvatsku i Slavoniju, ali ne za sve zemlje Carevine). Ubrzo je uslijedilo i zakonsko proglašenje ravnopravnosti prvo u Austriji (21. 12. 1867) i Mađarskoj (28. 12. 1867), a onda i u Hrvatskoj (19. 9. 1873).⁴² Zakonom iz 1873. *sliedbenici izraelitičke vjere* priznaju se *ravnopravnim sa sliedbenicima ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroispovijesti*.⁴³ Time je, zakon, doduše samo na papiru, dopustio ostalim vjeroispovijestima i mogućnost prijelaza na židovstvo, ali u praksi to nije bilo primjenjivo. Nedugo nakon donošenja ravnopravnosti Židova u Hrvatskom saboru, na dnevni red u Ugarskom saboru (1883) došla je rasprava o židovsko-kršćanskom braku, no intervencijom kralja Franje Josipa II. prijedlog o civilno židovsko-kršćanskom braku povučen je do kraja stoljeća, odnosno 1. listopada 1895. kada je u Ugarskoj ipak uveden civilni brak koji nije bio u opticaju u Hrvatskoj koja je zadržala autonomiju u bračnom pravu. Kako odnosi među vjeroispovijestima nisu u Hrvatskoj i Slavoniji bili riješeni, u svakodnevnom životu, posebice porastom mješovitih brakova stvorili su se brojni problemi koje su nadležne vlasti sve teže rješavale. Nastojeći taj problem riješiti hrvatska vlada je na sjednici Hrvatskog sabora od 10. studenog 1905. predložila Saboru *Zakon o vjeroispovjednim odnosima* koji je stupio na snagu 17. siječnja 1906. i kojim su „sve zakonito priznate crkve ili vjerozakonske zajednice ovlaštene svoj vjerozakon javno izpovjedati“ i *Zakon o uređenju izraelitskih bogoštovnih općina* koji je stupio na snagu 7. veljače 1906. Slično je bilo i s protestantizmom koji je na hrvatskom prostoru prisutan već od prvih godina nastanka na europskom tlu, odnosno od 16. stoljeća. Tada se javljaju prve protestantske crkvene općine, kako one Lutherove tradicije (Luterani/evangelici, nazvani tako po reformatoru Martinu Lutheru), tako i one Calvinove tradicije (Kalvini/ reformirani, nazvani tako po reformatoru Jeanu Calvinu).⁴⁴ Protestantizam u Hrvatskoj nije se mogao osobito primiti jer je Hrvatski sabor počeo voditi izrazito protureformacijsku politiku i na zasjedanju sabora 5. srpnja 1604. plemstvo je prihvatilo zaključak Ugarskog sa-

⁴² Mirjana Gross, „Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću“, *Gordogan*, siječanj–travanj, 23–24, Zagreb, 1987, str. 25–38; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske – Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860*, Zagreb, 1985, str. 360–369. Milan Smrekar, *Ustavno zakonoslovje, sbirka ustavnih zakona i propisa valjanih u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1888, str. 142–143.

⁴³ *Hrvatski Državni arhiv, Zemaljska vlada Odjela za bogoštovlje i nastavu*, kut. 30/1892; (2281/1870, 3643/1870, 4179/1873; 4649/1873)

⁴⁴ U vrijeme Habsburške Monarhije za kalvine ili reformnu crkvu koristi se izraz *evangelička crkva helvetske vjeroispovijesti*, dok se za luterane koristi *evangelička crkva augsburške vjeroispovijesti*.

bora (čl. 22.) kojim se zabranjuje protestantska vjeroispovijest. Protestanti su se zbog toga uglavnom i zadržali na područjima izuzetim od vlasti Hrvatskog sabora u Slavoniji i Prekomurju gdje su uživali zaštitu mađarskih ili njemačkih protestantskih knezova. Kada je car Josip II. (1780–1790) 1781. izdao *Patent o vjerskoj toleranciji* nastupilo je razdoblje tolerancije prema protestantima u Ugarskoj i zemljama austrijske krune, dok se patent nije odnosio na Hrvatsku i Slavoniju u kojima je i dalje postojala zabrana naseljavanja protestanata te gradnja crkava i škola. Nekoliko godina kasnije izglasan je zakonski članak 26/1791. u Ugarskom saboru koji je bio veliki korak prema emancipaciji protestanata u Ugarskoj, no zanimljivo je da taj zakonski članak u § 14. potvrđuje da spomenuti zakon ima krijepest samo u Kraljevini Ugarskoj, dok na području Dalmacije, Hrvatske i Slavonije evangelici niti smiju zemlje kupovati ni držati, niti kakvo javno ili privatno zvanje vršiti. Hrvatski je sabor 1790. ponovno potvrdio sve prijašnje zaključke sabora protiv protestanata. Godine 1843. na Ugarskom saboru pokrenulo se pitanje ukidanja spornog paragrafa 14. zakonskog članka 26/1791, te su predložene i neke promijene unutar samog zakonskog članka. Većina promjena je prihvaćena, međutim sporni paragraf 14. za pridružene zemlje nije ukinut jer se smatralo da zakon ipak dozvoljava protestantima naseljavanje, ali ne i posjedovanje nekretnina, međutim u stvarnosti to i nije bilo tako. U rujnu 1859. Franjo Josip II. donio je novi protestantski patent kojim je izričito ukinuo paragraf 14. te je evangelicima augsburške i helvetske vjeroispovijesti dao u Hrvatskoj i Slavoniji s vojnom Krajinom pravo slobodnog naseljavanja kao i evangeličkoj crkvi pravo samoodluke i samouprave i mogućnost gradnje crkvene općine i škola.⁴⁵ Ovu odluku je potvrdio i Hrvatski sabor 1863. godine. U Hrvatsku su se naseljavali uglavnom Nijemci i Slovaci evangeličke, a Mađari reformirane vjeroispovijesti. Na sjednici od 14. ožujka 1866. Hrvatski sabor je donio prijedlog zakona za evangelike po kojem bi se evangelicima dala potpuna sloboda vjeroispovijedanja pod uvjetom da se utemelji posebna samostalna evangelička zemaljska hrvatsko-slavonska crkva. Međutim taj zakon nije dobio kraljevu sankciju, jer je carskim patentom od 1859. koji je i za Hrvatsku vrijedio, protestantima sloboda već bila zajamčena. Isto tako, patent mađarska evangelička crkva, kojoj je većina hrvatskih evangeličkih crkava pripadala, nikada nije priznala i zabranila je da se on u Hrvatskoj među evangelicima priznaje. Kada je 1873. izglasan zakon o emancipaciji Židova u Hrvatskoj, kao prijedlog među zakonima našao se i zakon, koji proglašuje ravnopravnost evangeličke crkve s ostalim kršćanskim crkvama, i ukidanje svih protivnih zakona te uvođenje zemaljsko-vladinog nadzora. Zbog brojnih dru-

⁴⁵ Milan Smrekar, *Ustavno zakonoslovje*, str. 129–142.

gih zakona, ovaj prijedlog nije došao na dnevni red Hrvatskog sabora. Ni tada nije dopušteno protestantima u Hrvatskoj da osnuju samostalnu, od Ugarske nezavisnu evangeličku crkvu. Ubrzo je hrvatska vlada pod pritiskom mađarske, potvrdu o autonomiji prebacila na Hrvatski sabor (odredba od 7. svibnja 1895, br. 14.380). Na kraju je na sve pokušaje stvaranja autonomije, odgovor Sabora bio *Zakon o uređenju izvanjskih pravnih odnošaja evangeličkih crkava augsburške i helvetske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* donesen 1893, ali objavljen 7. svibnja 1898. prema kojem evangeliци i reformirani u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji sačinjavaju jedan dio ugarske evangeličke crkve.⁴⁶ Zadnji zakon koji se odnosi na evangeličke i reformirane *Zakon o vjeroispovjednim odnosima* izglasan je 1906. godine. Značajnije širenje pravoslavnog stanovništva na područje Hrvatske i Slavonije odvija se nakon prodora Osmanlija tijekom 15. i 16. stoljeća. U Srijem se pretežno doseljavaju Srbi (ekavci), dok u ostale hrvatske krajeve, posebno uz osmansku granicu, prevladavaju pravoslavni Vlasi (ijekavci) koji će s vremenom, zahvaljujući pravoslavlju svi se srbizirati. Poraz Austrije u austrijsko-turskom ratu 1689. i sudjelovanje patrijarha Arsenija III. Crnojevića (Čarnojevića) u njemu, izazvali su novu seobu 1690, poznatu kao *velika seoba patrijarha, svećenika i naroda* preko Save i Dunava u južnu Ugarsku i u hrvatske zemlje (Slavoniju, Bačka, Banat, Srijem) kada na te prostore dolazi oko 30 tisuća pravoslavnih Srba. To se useljavanje nastavlja i u 18. stoljeću pod patrijarhom Arsenijem IV. Jovanovićem Šakabente (1737). Neposredno nakon preseljavanja Srba započinje i sustavna organizacija pravoslavne crkve u Hrvatskoj.⁴⁷ Srpska pravoslavna crkva (SPC) službeno tada nazivana *Grčkoistočna ili Srpska grčko-istočna crkva* organizirala se u Karlovačku mitropoliju.⁴⁸ Prvu organizaciju Srpske crkve izvršio je izbjegli patrijarh Arsenije III. Crnojević, na osnovi privilegija koja je dobio od cara Leopolda I, 1690. (*Vlaški statuti*), 1691, i 1695. godine. Car Leopold I. (1657–1705) priznao je patrijarhu Crnojeviću vjersku samoupravu i crkvenu vlast, ne samo nad doseljenim pravoslavicima u vrijeme velike seoba Srba, nego i nad onima koji su u posljednjih 150 i više godina prešli u Hrvatsku. Ove privilegije potvrdili su

⁴⁶ *Sbornik Zakona*, 1898, kom V, br. 30, str. 222–223. Zakon od 7. svibnja 1898.

⁴⁷ Hrvoje Matković, „Pravoslavna crkva u Hrvatskoj i Svetozar Pribičević“, *Hrvatska revija*, br. 42, ožujak, Zagreb, 1992, str. 19–26; Željko Bartulović, „Neka pitanja pravnog položaja Srba u Hrvatskoj do 1918. godine“, *Dijalog povjesničara*, Zagreb, 10. 1. 2008, str. 249–267.

⁴⁸ Natalija Rumenjak, „Srpska pravoslavna crkva i Srbi u Banskoj Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća: prozografska perspektiva“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 4, Zagreb, 2001, str. 413–431; Nives Rumenjak, *Srpski zastupnici u banskoj Hrvatskoj (okvir za kolektivnu biografiju 1881–1892)*, Zagreb, 2003, str. 13–24.

kasniji vladari. Potvrđama su privilegije mijenjane i sužavane, međutim pravno su regulirale položaj pravoslavnog stanovništva u Monarhiji sve do 1779. godine, a po nekima i do temiškarskog sabora 1790. godine.⁴⁹ Djelovanje mitropolije bilo je regulirano temeljem privilegija koje je crkva dobila od Austrije u nekoliko dokumenata: carskim Regulamentom (*Regulamentum privilegiorum* iz 1770), drugim carskim Regulamentom (1777), Deklaratorijem (*Rescriptum Declaratorium Nationis Illyricae* iz 1779) i na kraju *Kraljevskim reskriptom* (iz 1868) koji je bio na snazi sve do ujedinjenja crkava. Uz ove dokumente koji se tiču mitropolije, valjalo bi spomenuti i *Patent o toleranciji za Ugarsku* Josipa II. iz 1781. koji je pravoslavcima zagarantirao slobodu vjere, a isto tako omogućio je i useljavanje tamo gdje ih nije bilo, odnosno u civilni dio Hrvatske (Zagreb (1781), Karlovac (1777) i dr.). Uz njega ističe se i zakonski članak 27. Ugarskog sabora 1790/1. (*De Graeci ritus non unitis*) kojim je pripadnicima *grčko-nesjedinjene* crkve priznato pravo posjedovanja nekretnina i stjecanja javnih službi. Od tada su pravoslavni vjernici imali ista građanska prava kao i katolici, no njime nisu bili riješena osnovna pitanja pravoslavne crkve, što je uzrokovalo kasnije trzavice između patrijarha i bečkog središta.⁵⁰ Narodni pokret 1848, uz Jelačićevu instalaciju od strane patrijarha Rajačića, pogodio je usmjerenju prema ravnopravnosti katoličke i pravoslavne crkve, međutim ravnopravnost proglašena 1848. i u Hrvatskom i u Ugarskom saboru (§ 8, čl. 20/1848. o jednakosti bogoštovlja i slobodnom vršenju grčko-istočne vjere) nije ostvarena i srpska pravoslavna crkva ostala je i dalje u lošijem stanju od katoličke. Kada je u ljetu 1850. privremeno reguliran položaj katoličke crkve u Monarhiji, počelo se na konferenciji 1850–1851. u Beču raspravljati i o tekućim pitanjima pravoslavne crkve, te su tada svi episkopi zahtijevali da se ukloni negativni službeni naziv za pravoslavce „grčko-nesjedinjena crkva“. Nedugo zatim car je već spomenutim *Kraljevskim reskriptom* (koji je zamijenio *Deklaratorij*) od 10. kolovoza 1868. godine (čl. 9.) potvrdio da je pravoslavni narod u Ugarskoj dobio svoju samoupravu (autonomiju) u crkvenim, školskim i imovnim stvarima uz nadzor krune, odnosno mađarskog ministra predsjednika, koji ima apsolutnu moć odlučivanja na

⁴⁹ Hrvoje Matković, „Pravoslavna crkva u Hrvatskoj“, str. 19–26; Jasmin Milić, „Kalvinizam u Hrvata s posebnim osvrtom na reformiranu župu Tordinci 1862–1918.“, Tordinci, 2006, str. 83; Bobinac i Jerolimov, *Vjerske zajednice u Hrvatskoj*, Zagreb: Udruga za vjersku slobodu u RH, Prometej, 2008, str. 47–48.

⁵⁰ Alexander Buczynski, „Rimokatolička i Pravoslavna crkva u Vojnoj krajini (1740–1868)“, *Povijesni prilozi*, 12, Zagreb, 1993, str. 46–52; Žarko Miladinović, *Tumač povlastica, zakona, uredba i drugi naređenja Srpske narodne crkvene avtonomije u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad, 1897, str. 82–85; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb: Globus, 1985, str. 354–360.

cijelom području na koje se proteže srpska autonomija, dakle u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji, gdje živi pretežna većina pravoslavaca i gdje je središte mitropolije. Naredbom *Ministarstva državnog i ministarstva rata* od 29. studenoga 1864. te se crkve službeno nazivaju *grčko-iztočne / Griechisch-Orientalische*. Djelovanjem svećenstva, među pravoslavnim doseljenicima na hrvatskom teritoriju stvarala se srpska vjersko-nacionalna svijest. Pripadnost pravoslavlju pod okriljem srpske patrijaršije s vremenom se identificira s pripadnošću srpstvu. To je osobito intenzivirano u drugoj polovici 19. stoljeća kada riječ Srbin postaje sinonim za pravoslavca. Tada se definitivno oblikuje srpska nacionalna manjina na hrvatskom povijesnom i etničkom teritoriju. Od 1868. pravoslavno se građanstvo i seljaštvo s područja cijele banske Hrvatske (Provincijal i Krajina) pod srpskim imenom politički organizira i povezuje sa Srbima iz južne Ugarske oko Srpsko narodno-crkvenog sabora kao središnjeg samoupravnog tijela. Budući da je zakonski članak Ugarskog sabora o srpskoj autonomiji iz 1868. potvrđen od kralja prije Ugarsko-hrvatske nagodbe, bio je u suprotnosti s hrvatskom nagodbenom autonomijom jer je na području Banske Hrvatske nadzor i ovlasti nad poslovima pravoslavne crkve, škole i fondova umjesto hrvatskom banu i vladi davao mađarskoj vladi. Zbog toga je pravni status pravoslavnih u Hrvatskoj legaliziran tek tzv. *Srpskim Zakonom (Zakon o uređenju poslova crkve grčko-istočne i o uporabi ćirilice)* od 14. svibnja 1887. godine.⁵¹ Godinu dana kasnije novi školski zakon nije stvorio nezavisno srpsko autonomno školstvo ali je 1888. omogućio pokretanje čiste konfesionalne srpske škole. U vrijeme banovanja Khuena Hèderváryja (1883–1903), osnivaju se srpsko-pravoslavne škole i počinje djelovati i srpska pravoslavna bogoslovija u Pakracu, a zastava Kraljevine Srbije uzima se za vjersku, pravoslavnu zastavu Srba u Hrvatskoj. Zadnji zakon koji se tiče pravoslavaca u Hrvatskoj je interkonfesionalni zakon donesen 17. siječnja 1906.⁵² Postupak zakonskog priznanja islama u austrijskoj polovini Monarhije započeo je 1909. nakon aneksije Bosne i Hercegovine, uz konačni tekst austrijskog *Zakona o priznanju islama prema hanefijskom obredu kao vjerskog društva*. Sukladno s time, islam je prvo priznat u Dalmaciji 1912. godine, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji priznat tek u toku Prvog svjetskog rata (27. travnja 1916. godine *Zakon o priznavanju islamske vjeroispovijesti u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* i od 3. svibnja 1916. *Naredba*

⁵¹ Ž. Miladinović, *Tumač povlastica*, str. 100–101; M. Smrekar, *Ustavno zakonodjelje*, str. 143–144.

⁵² Ž. Miladinović, *Tumač povlastica*, uvod; Matković, „Pravoslavna crkva u Hrvatskoj“, str. 19–26; Ignjat Valenčić, *Zakon od 17. siječnja 1906. o vjeroispovjednim odnosima*, Zagreb, 1908; SZ, 1906, komad III, br. 8, str. 138–144.

o provedbi zakona od 27. travnja 1916).⁵³ Prije nego li je ravnopravnost islama proglašena u Hrvatskoj, proglašena je u Ugarskoj 14. siječnja 1916, kada je u Ugarskom saboru usvojen *Zakon o priznavanju islamske vjeroispovijesti*, a stupio je na snagu 30. ožujka iste godine. Iako je islamska vjeroispovijest u Hrvatskoj priznata dosta kasno (1916), dodiri s bosansko-hercegovačkim muslimanima započeti su poslije 1878. godine. Od tada se muslimani pokušavaju naseliti u Hrvatskoj, međutim sve do 1916. stalno naseljeni muslimani su zanemariva pojava, a većina pridošlica boravi neko kraće vrijeme u potrazi za poslom. Zemaljska je vlada jedino 1892. dozvolila učenicima sarajevske Šerijatske sudačke škole, upis na Zagrebački pravni fakultet i polaganje ispita, pa se u Zagrebu susreću muslimanski studenti od kojih je najpoznatiji Osman Nuri Hadžić (1869–1937). Većina tih studenata stupala je u dodire s pravaškim pristašama ili su sudjelovali u radu Stranke prava. Uvrštavanjem islama među zakonom priznate konfesije, konačno je omogućen i primitak muslimana u zavičajnu vezu s Hrvatskom (stjecanje hrvatske zavičajnosti) i time je uklonjena glavna zapreka njihovom trajnom naseljavanju.⁵⁴ Na kraju ovog prilog o vjerskim zajednicama do 1918. godine spomenut ćemo i Rome koji su dugo vremena bili marginalna i neravnopravna manjina. Romi se u Hrvatskoj spominju od druge polovice 14. stoljeća (1378), pa sve do danas. Budući da su bili na društvenim marginama vrlo teško je pratiti njihovo doseljavanje i njihov broj. Propisi koji su se do 1918. godine donosili, a ticali su se Roma, imali su dva cilja: trebali su spriječiti ulazak i kretanje stranih nomadskih Roma i prisilno kolonizirati domaće romsko stanovništvo. Sama uspješnost u provođenju propisa bila je dvojbeni jer su dijelovi romskog stanovništva zadržali i dalje nomadski način života.⁵⁵

Prvi službeni podaci o „narodnosti“ objavljeni su u statističkim tablicama za 1850/1851. godinu. Prema njima u civilnoj Hrvatskoj bilo je 71,97% Hrvata, 25,57% Srba, 0,91% Nijemaca, 0,66% Mađara, 0,13 Slovaka, dok Ruteni (Rusini) i Rumunji nisu popisani. Na području hrvatske Vojne krajine popisano je 50,11% Hrvata, 32,43% Srba, 11,86% Rumunja, 3,95% Nijemaca, 0,92% Slovaka, 0,52 Mađara i 0,05 Židova.⁵⁶ U popisu iz 1857. više se ne pita za „narodnost“ pod izgovorom da su podaci iz 1851. neu-

⁵³ *Sbornik Zakonah*, 1917, razdjel X. br. 45, str. 149–152.

⁵⁴ Ševko Omerbašić, *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, Zagreb, 1999, str. 243–249; Zlatko Hasanbegović, *Muslimani*, str. 29–48.

⁵⁵ Danijel Vojak, „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske 1873–1918.“, str. 145–162.

⁵⁶ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III, *Die Völker des Reiches*, 1. Teilband, str. 627–628.

potrebljivi. U pozadini je zacijelo bilo nastojanje bečkog središta da potisne „nacionalne separatizme“. Od 1857. do 1910. službena statistika bilježi samo religijsku pripadnost i materinski jezik.⁵⁷ Iako je teško govoriti o narodnostima analizirajući ih po vjerskoj pripadnostima (izuzev Židova), odnosno materinskog jezika u nastavku slijedi kratak brojčani pregled stanovništva u Hrvatskoj od 1880. do 1910. po vjeroispovijesti odnosno po jezičnoj pripadnosti.

Tablica 1. *Stanovništvo u Hrvatskoj po vjeroispovijesti od 1880–1910.*

	1880.	1890.	1900.	1910.
Rimokatoličko	1.345.885	1.553.075	1.710.425	1.863.847
Grkokatoličko	10.640	12.367	12.819	17.396
Grčko-iztočno	497.746	567.443	612.604	649.453
Evangelici augsburške konfesije	15.241	23.326	29.785	33.467
Evangelici reformirani	8.443	12.365	13.843	16.985
Izraeliti	13.488	17.261	20.032	21.013
ostali	456	573	1.258	883

Izv: Političko i sudbeno razdieljenje kraljeviná Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1880, Zagreb, 1889; Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1890, Zagreb, 1892, Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914, Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

⁵⁷ Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992, str. 33–51.

Tablica 2. Stanovništvo u Hrvatskoj (bez Dalmacije i Istre)
prema materinskom jeziku od 1880. do 1910.

	1880.	1890.	1900.	1910.
Hrvatski ili srpski	1.712.353	1.9217.719	2.089.734	2.283.309
Slovenski	20.102	20.987	19.789	15.776
Češki	14.584	27.521	31.588	32.376
Slovački	9.078	13.614	17.342	21.613
Rusinski/rutenski	2.827	3.606	4.666	8.317
Mađarski	41.417	68.794	90.180	105.948
Njemački	83.139	117.493	134.000	134.078
Talijanski	2.404	3.828	4.042	846
Ciganski	3.482	4.893	7.207	4.137
Ostali	3.113	3.955	2.218	15.354

Izv: *Političko i sudbeno razdieljenje kraljeviná Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1880*, Zagreb, 1889; *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1890*, Zagreb, 1892, *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914, *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji*, (demografske prilike i zgrade za stanovanje) sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

Nešto je drugačije s podacima za Istru i Dalmaciju, koji nisu uklopljeni u podatke za Hrvatsku. Stanovništvo se u Istri i Dalmaciji kao i u Hrvatskoj popisivalo po vjeroispovijesti i po materinskom jeziku. Prema službenim austrijskim statistikama u Istri je 1910. godine popisano 99,08% rimokatolika, 0,25% pravoslavnih, 0,37% evangelika i 0,17% židova, odnosno prema govornom jeziku, 43,52% stanovnika izjasnilo se da mu je materinski jezik hrvatsko-srpski, 38,14% talijanski, 14,27% slovenski, 3,29% njemački, 0,23% rumunjski (vlaški) i 0,55% spadalo je pod ostale jezike. U Dalmaciji je po vjeroispovijesti 1910. godine bilo 83,34% rimokatolika, 0,15% grkokatolika, 16,31% pravoslavnih, 0,09% evangelika, 0,08% židova i 0,02% muslimana, odnosno 96,19% stanovnika u Dalmaciji izjasnio se za hrvatsko-srpski govorni jezik, 2,84% izabralo je talijanski jezik, 0,48% njemački, 0,22% češki i slovački a 0,26% spadalo je ostale jezike.⁵⁸

⁵⁸ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III, *Die Völker des Reiches*, 1. Teilband, str. 628–630.

4. Položaj nacionalnih manjina i vjerskih zajednica od 1918. do 1941. godine

Novostvorena država Kraljevina SHS nije naslijedila od Austrougarske samo teritorije već i njihovo multietničko i multikonfesionalno stanovništvo koje je nastavilo svoje nacionalne borbe iz prethodnog razdoblja. Iako do 1918. nisu imali položaj manjine, nakon raspada Habsburške Monarhije, Nijemci i Mađari, našli su se u novonastaloj situaciji, jer više nisu živjeli u jednoj političkoj oblasti te su ulaskom u novu državu postali manjina. Slično je bilo i s ostalim narodnostima Poljacima, Rusinima, Česima i Slovaciima. Od naroda u novoj državi priznati su bili samo Srbi, Hrvati i Slovenci. Doseljavanje pripadnika nacionalnih manjina nastavlja se i dalje, s time da se sada u Hrvatskoj pojavljuju nove nacionalne manjine: Rusi, Ukrajinici, Bugari, Makedonci, Albanci. Pravni položaj nacionalnih manjina u Kraljevini SHS/Jugoslaviji bio je reguliran kroz tri vrste pravnih akata: međunarodnim ugovorima, konvencijama i sporazumima, domaćim zakonima, te uredbama, naredbama, uputama i drugim aktima privremenog karaktera.⁵⁹

Nakon svršetka Prvog svjetskog rata istodobno s osnivanjem novih država vodile su se i rasprave o zaštiti nacionalnih manjina u novostvorenim državama (Kraljevina SHS, Čehoslovačka, Poljska) na Mirovnoj konferenciji u Parizu i u Ligi naroda.⁶⁰ U početku je Kraljevina SHS odbijala na mirovnoj konferenciji u Parizu (1919) prihvaćanje konvencije o zaštiti manjina, tvrdeći da je Kraljevina jednonacionalna zemlja, pa da je zaštita manjina nepotrebna, a i da se time krnji državni suverenitet nove države. Pitanje potpisivanja konvencije o zaštiti manjina zaoštrilo se krajem 1919. kada se trebao potpisati mirovni ugovor s Austrijom koji je sadržavao odredbe o zaštiti manjina. Na kraju, je pod pritiskom velikih sila Kraljevina ipak potpisala *Mirovni ugovoro s Austrijom* u Saint Germainu (1919) i *Konvenciju o zaštiti manjina*. Kraljevina SHS obavezala se da prihvaća sve propise koji će se unijeti u ugovor sa savezničkim i udruženim silama „koje te Sile budu smatrale kao potrebne radi zaštite interesa onih stanovnika koji se od većine stanovnika razliku po rasi, po jeziku ili po vjeri“ te su se prema *Ugovoru između glavnih Sila Savezničkih i Udruženih i Države/Kraljevine SHS (o zaštiti manjina)* obavezali da će prilagoditi vlastito zakonodavstvo formulaciji o zaštiti manjina tako da „ni jedan zakon, ni jedna uredba, ni jedna službena radnja ne bude u proturječnosti ili opreci s tim propisima“, a isto tako Kraljevina SHS obavezala se „da svim stanovnicima da punu i potpunu zaštitu života i slobode bez obzira na porijeklo, narodnost, jezik

⁵⁹ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 135.

⁶⁰ M. Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, str. 397.

i rasu ili veru...“. Kraljevina (tada Država) SHS priznavala je prema tom Ugovoru „srpsko-hrvatsko-slovenačke pripadnike, punopravno i bez ikakvih formalnosti, austrijske, ugarske ili bugarske pripadnike koji na dan stupanja u važnost ovog Ugovora imaju svoj domicil ili svoje zavičajno pravo na teritoriju, koja je priznata ili će biti priznata kao sastavni dio Države SHS na osnovu ugovora s Austrijom, Ugarskom i Bugarskom ili na osnovu svakog drugog ugovora zaključenog u cilju regulisanja sadašnjih pitanja“.⁶¹ Isto tako etničkim, vjerskim i jezičnim manjinama dozvoljeno je da o svom trošku podižu, upravljaju i nadziru dobrotvorne, vjerske i socijalne ustanove, škole i druge odgojne zavode i da se slobodno služe svojim jezikom i slobodno ispovijedaju svoju vjeru.⁶² Usporedno s prihvaćanjem ovih zakona, regent Aleksandar izdao je u siječnju 1919. *Proklamaciju* u kojoj su priznata prava njemačkoj, mađarskoj, rumunjskoj, češkoj (pod time se priznavala i slovačka narodnost, budući da novostvorena Čehoslovačka država nije slovačkoj narodnosti priznavala poseban status, već ih je tretirala kao Čehoslovačke) rusinskoj i talijanskoj manjini u novopripojenim područjima. Albanska, bugarska i turska manjina u južnim područjima države, nisu uopće priznate. Kraljevina Jugoslavija je pitanje položaja nekih nacionalnih manjina regulirala i posebnim međunarodnim aktima s Austrijom, Bugarskom, Italijom, Mađarskom i Rumunjskom (*Rapalskim ugovorom* 1920. s Italijom, *Konvencijom za opće sporazume* 1923, *Neptunskim konvencijama* s Italijom 1925, *Bledskim sporazumom* s Rumunjskom, 1927). U nekim od ovih akata, kao što je slučaj s Italijom, priznat je status nacionalne manjine čak i stranim državljanima. Osim međunarodnim pravnim aktima položaj pripadnika nacionalnih manjina bio je reguliran i jugoslavenskim aktima. Tako je *Vidovdanski ustav* iz 1921. garantirao jednaka prava svim građanima, a pod time su se podrazumijevali i pripadnici nacionalnih manjina. Time u Ustav nisu unesena neka posebna prava nacionalnih manjina kao cjeline niti pojedinih nacionalnih manjina. *Vidovdanski ustav* samo dodiruje taj problem, te se u čl. 16. navedenog Ustava navodi: „Manjinama druge rase i jezika daje se osnovna nastava na njihovom materinskom jeziku pod pogodbama, koje će propisivati zakon“.⁶³ Garantirana prava

⁶¹ Đorđe Borozan, „Osnovni principi zaštite manjina i Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1921. i Albanci u Kraljevini Jugoslaviji“, *Dijalog povjesničara*, 2, Zagreb, 2000, str. 361–366; Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 137–143.

⁶² Đ. Borozan, „Osnovni principi zaštite manjina i Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1921.“, str. 366.

⁶³ M. Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, str. 399; Đ. Borozan, „Osnovni principi zaštite manjina i Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1921.“, str. 369–370.

pripadnika manjina svodila su se uglavnom na osiguranje nastave u osnovnim školama na materinskom jeziku. Ova prava razrađena su nešto kasnije, *Zakonom o narodnim (osnovnim) školama* (1929), *Zakonom o univerzitetima* (1930) i *Zakonom o građanskim školama* (1931). Niti jedan od njih u potpunosti školovanje na materinskom jeziku nije uredio, ali su predvidjeli posebna manjinska odjeljenja, koja su se mogla osnovati za barem 30, iznimno i za 25 učenika. U odjeljenjima za manjinske škole bio je obavezan službeni jezik u državi. *Oktroirani ustav* iz 1931. nije sadržavao nikakve izričite odredbe o zaštiti nacionalni manjina niti manjine uopće spominje. Ni ostvarivanje drugih prava nacionalnih manjina nije uglavnom bilo regulirano propisima. Vladajuće strukture Kraljevine Jugoslavije nastojale su izgraditi centraliziranu velikosrpsku nacionalnu državu te su držale u zaostalosti krajeve u kojima su živjele nacionalne manjine, a političkim i kulturnim ugnjetavanjem, nastojali su ih asimilirati.⁶⁴

Uz ove zakone koji su regulirali pitanja vezana uz položaj nacionalnih manjina, bilo je i onih koji su se ticali vjerskih zajednica, čiji su vjernici bili pretežito ili velikim dijelom pripadnici nacionalnih manjina. Gotovo nijedna vjerska zajednica na teritoriju Kraljevine Jugoslavije nije bila jednacionalna, a isto tako niti jedna narodnost nije bila jednokonfesionalna, iako su vodeći narodi u državi Srbi, Hrvati i Slovenci u velikoj mjeri to bili. U početku, u novostvorenoj Kraljevini SHS crkve i vjerske zajednice zadržale su isti pravni položaj kao u zemljama koje su ušle u sastav nove države od stvaranja Kraljevine SHS 1. prosinca 1918. do usvajanja prvog Ustava 28. lipnja 1921. godine. Kada je regent Aleksandar 6. siječnja 1919. izdao Proklamaciju u njoj je jamčio ravnopravnost svih vjera u Kraljevini. Zbog složene međunacionalne i međukonfesionalne situacije u novoj državi, i savezničke sile su se uključile u rješavanje, te su utjecale da Privremeni zakon od 10. svibnja 1920. jamči svim stanovnicima Kraljevine pravo na slobodno i privatno obavljanje obreda za svaku religiju. *Vidovdanski Ustav* iz 1921. jamčio je slobodu vjere i savjesti, te je napustio sustav državnih Crkava, a vjerske su zajednice dobile status javnih ustanova sa specijalnim položajem u državi i posebnim privilegijama i ovlastima da u ime države obavljaju neke javno-pravne poslove. *Vidovdanski ustav*, kao i *Oktroirani ustav* proveli su podjelu na usvojene i priznate vjerske zajednice koje su bile zakonski priznate u bilo kojem dijelu koji je ušao u sastav Kraljevine. Još uvijek nije sigurno koje su to vjerske zajednice imale priznati status. Jedna skupina znanstvenika smatra da su taj status imale Srpska pravoslavna crkva, Katolička s Grkokatoličkom, Evangelička, Reformirana, Baptistič-

⁶⁴ Koča Jončić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1962, str. 8–11; M. Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, str. 407–408.

ka, Metodistička, Nazarenska, Starokatolička, Islamska i Židovska. Prema drugima priznate su bile: Srpska pravoslavna crkva, Katolička s Grkokatoličkom, Evangelička, Islamska i Židovska. Ostale vjerske zajednice bile su zabranjene i njihovi pripadnici progonjeni. Usvojene i priznate vjeroispovijedi imale si jednak status pred zakonom i mogle su svoje obrede ispovijedati javno. Unutarnje poslove samostalno su uređivale, a zakladama i fondovima upravljale u granicama zakona. Tijekom 1929. i 1930. doneseni su zasebni zakoni o vjerskim zajednicama: *Zakoni o Srpskoj pravoslavnoj Crkvi* (1929), *Zakon o verskoj zajednici Jevreja* (1929), *Zakon o islamskoj vjerskoj zajednici* (1930) i *Zakon o evangeličko-kršćanskim crkvama te reformiranoj kršćanskoj Crkvi* (1930). Broj pravnih akata kojima je trebao biti reguliran položaj nacionalnih manjina u Jugoslaviji nije velik, jer se Jugoslavija predstavljala kao jednonacionalna zemlja, dok se prisutnost nacionalnih manjina umanjivala po broju i po značaju.⁶⁵

U međuratnom razdoblju obavljena su dva popisa stanovništva 1921. i 1931, po materinskom jeziku koji je projiciran na nacionalnu pripadnost i po vjerskoj pripadnosti. Nijedan ni drugi popis nam ne omogućuju točne podatke o nacionalnom sastavu stanovništva, pa prema tome niti o broju pripadnika nacionalnih manjina, iako je popis iz 1931. po materinskom jeziku nešto pouzdaniji od prethodnog. Ovdje treba naglasiti da se iskazivanje materinskog jezika nije podudaralo i s vjerskom pripadnošću. Tako primjerice, oni koji su se izjašnjavali da im je materinski njemački jezik, nisu uvijek bili Nijemci nego pripadnici drugih nacionalnih manjina (Austrijanci i Židovi). To vrijedi i za druge jezične skupine.⁶⁶

⁶⁵ Dragan Novaković, „Položaj crkava i vjerskih zajednica i ostvarivanje vjerskih sloboda u Ustavima Srbije“, *Društvena istraživanja*, god. 20, (2011), br. 2, Zagreb, 2011, str. 517–539; Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 142–143, 346.

⁶⁶ Mihael Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, str. 401.

Tablica 3. *Kraljevina SHS prema vjeroispovijesti 1921.*

	Srbija	Crna Gora	BiH	Dalmacija	Hrvatska, Slavonija, Međimurje	Slovenija s Prekomurjem	Banat, Bačka, Baranja
Pravoslavni	3.351.574	167.499	829.360	106.132	658.769	6.611	473.112
Rimokatolici	37.720	8.319	444.300	513.268	1.992.519	1.018.771	693.751
Grkokatolici	1.025	32	9.308	37	16.226	531	13.179
Evangelici	2.749	55	6.627	64	47.990	27.282	144.750
Muslimani	728.476	23.300	588.173	478	2.537	649	1.658
Izraelićani	11.814	20	12.031	314	20.562	936	19.069
Drugi	21	1	538	128	1.096	17	143
Bez konfesije i nepoznato	99	1	94	11	189	122	865

Tablica 4. *Kraljevina SHS prema materinskom jeziku 1921.*

	Srbija	Crna Gora	BiH	Dalmacija	Hrvatska, Slavonija	Slovenija s Prekomurjem	Banat, Bačka, Baranja
Hrvatski ili srpski	3.339.369	181.989	1.826.657	611.323	2.437.858	11.898	502.415
Slovenski	3.625	55	4.682	1.048	23.260	980.222	7.105
Čehoslovački	2.801	40	6.377	363	54.344	2.941	48.666
Ukrajinski	35	3	8.146	-	6.349	35	11.047
Poljski	286	3	10.705	71	3.077	338	284
Ruski	4.176	54	2.636	712	5.923	1.630	5.437
Mađarski	2.532	17	2.577	68	71.928	14.429	376.107
Njemački	5.969	33	16.471	1.068	124.156	41.514	316.579
Albanski (arnautski, šiptarski)	420.473	16.838	626	204	652	103	761
Turski	149.210	108	231	43	300	237	193
Rumunjski	159.549	6	1.334	77	541	31	69.530
Talijanski	503	39	1.762	4.706	4.659	701	183
Francuski	717	3	39	15	200	125	64
Engleski	231	1	14	35	114	38	20
Ostalih/Nepoznato	44.002	38	8.183	699	6.527	677	8.136

Izv: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921, Sarajevo, 1932.

Tablica 5. *Kraljevine Jugoslavija (banovine) po vjeroispovijesti 1931.*

	Pravoslavni	Rimokatolici	Grkokatolici	Evangelici	Muslimani	Izraelićani	Drugi	Bez konfesije i nepoznato
Dravska	6.745	1.107.155	2.376	25.717	927	820	293	265
Savska	517.191	2.122.631	12.572	21.888	3.823	19.575	6.366	337
Vrbavska	604.142	170.857	8.747	3.472	252.681	1.149	160	14
Primorska	138.375	692.496	247	211	69.360	578	374	19
Drinska	992.264	169.821	763	3.907	353.180	10.016	998	66
Zetska	516.499	92.267	109	300	315.885	583	11	21
Dunavska	1.395.637	778.247	17.633	173.832	2.636	18.491	311	363
Moravska	1.363.561	10.721	2.231	471	58.171	546	22	33
Vardarska	1.048.177	17.902	1.102	1.488	498.041	7.666	21	21
Uprava Grada Beograda	210.483	56.345	502	8.227	3.800	8.771	400	390

Tablica 6. *Savska Banovina prema materinskom jeziku 1931.*

Savska banovina	1931.
Hrvatski ili srpski	2.457.128
Slovenski	34.765
Njemački	80.501
Mađarski	54.754
Albanski	736
Rumunjski	382
Češki/slovački	36.645 češki/7.083 slovački
Turski	163
Ukrajinski (rusinski)	4.226
Ruski	4.157
Poljski	3.862
Talijanski	4.170
Romski	14.284
Židovski (jevrejski, španjolski)	185
Bugarski	568
Grčki	31
Ostali i nepoznato	743

Izv: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, Beograd, 1938; Interna publikacija, „Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i materinjem jeziku, popis 31. 3. 1931.“ serija II, sveska 3, 1945.

Usporedimo li oba popisa i zasebni Savske banovine po jeziku uočljivo je da su se pojedine jezične skupine smanjivale, što je posljedica migracija stanovništva u druge zemlje (matične ili prekomorske) ili procesa asimilacije s matičnim narodom. Raspored pripadnika nacionalnih manjina je raznolik, a naslijeđen je iz prethodnog razdoblja, tako je Nijemaca i Mađara najviše u Bačkoj, Banatu, Baranji, Hrvatskoj i Sloveniji, Čeha u Hrvatskoj, Slovaka u Bačkoj, Banatu i Hrvatskoj. Niti položaj nacionalnih manjina nije bio jednak niti jedinstven, a ovisio je o nizu činitelja, veličini i gustoći naseljenosti pojedine nacionalne manjine, strukturi pripadnika (odnos seoskog i gradskog stanovništva), obrazovanju, ekonomskom položaju te financijskoj i intelektualnoj moći, pomoći matične zemlje te potpisanim bi-

lateralnim ugovorima o recipročnosti prava prema određenoj nacionalnoj manjini u Jugoslaviji i „jugoslavenskim“ manjinama u dotičnoj matičnoj zemlji. Kao što je rečeno ranije, pripadnicima manjina je *Vidovdanskim ustavom* bilo zajamčeno osnovno obrazovanje na materinskom jeziku. Najveći su broj škola i odijeljena imale češka, mađarska, njemačka, slovačka i židovska nacionalna manjina. Stanje u školstvu je osobito teško bilo kod albanske i turske nacionalne manjine, koje su nedostatak vlastitih nacionalnih škola, nadomještali privatnim i vjerskim školama u kojima se učio nacionalni jezik. Uz školstvo, tisak je bio jedan od najvažnijih faktora u životu manjina koji je pomagao da se očuvaju kao etnički zasebne zajednice. On ne samo da je njegovao materinski jezik, već je obavještavao pripadnike manjina o događajima i procesima unutar manjina. Kao i u drugim stvarima i po pitanju tiska postojale su velike međusobne razlike kako u pojedinim krajevima zemlje, tako i među pojedinim nacionalnim manjinama. Po broju tiskovina prednjačili su Nijemci i Mađari koji su imali dugu tradiciju objavljivanja na svojem jeziku tamo još od 19. stoljeća, slijedili su Srbi, a onda svi ostali. U međuratnom razdoblju pojedini pripadnici nacionalnih manjina bili su uključeni u opća kulturna, prosvjetna i sportska društva te opće sindikalne i političke stranke. Krajem dvadesetih godina 20. stoljeća prema podacima jugoslavenskih vlasti bilo je oko 700 manjinskih kulturnih, prosvjetnih, zabavnih i humanih udruženja. I tu su opet po broju prednjačili Nijemci, pa Mađari, Talijani, Židovi, Rumunji i dr. Tek se od 1920. godine javljaju i prvi pokušaji političkog grupiranja nekih nacionalnih manjina prilikom izbora za Ustavotvornu skupštinu, a svoje liste istakle su Češka stranka te Nacionalna turska organizacija (*Džemijet*). U prvim poslijeratnim izborima, Nijemcima i Mađarima je bilo onemogućeno sudjelovanje, budući su do ljeta 1922. godine imali pravo preseliti se u Austriju ili Mađarsku, pa im je vlada oduzela politička prava. Najveće su promijene u vezi s istupom nacionalnih manjina na izborima nastale na skupštinskim izborima 1923. godine, kada su se pojavile nove političke stranke nacionalnih manjina: Njemačka, Mađarska i Rumunjska stranka te Slovačka narodna stranka, iako su u izmijenjenom *Izbornom zakonu* iz 1922. i dalje ostale nejasne odredbe o državljanstvu te posebno, o izbornom pravu pojedinih nacionalnih manjina (Mađara, Nijemaca i Rumunja). Na tim skupštinskim izborima 1923. od stranaka nacionalnih manjina zapažene rezultate ostvarili su *Džemijet* te Njemačka i Rumunjska stranka. U narednim godinama, političke aktivnosti stranaka nacionalnih manjina počele su stagnirati, a onda je 1929. godine uvedena diktatura kralja Aleksandra, ukinut je parlamentaran sustav, raspuštena Narodna skupština, a *Zakonom o zaštiti države* raspuštene su i političke stranke, pa tako i manjinske i one se više nikada neće obnoviti. Na izborima 1935. i 1938. godine pripadnici nacionalnih manjina opredjeljivali su se uglavnom za pojedine građanske

stranke, a pojedine nacionalne manjine uspostavljale su odnose s velikim političkim strankama, tako je npr. njemačka manjina surađivala s *Jugoslavenskom radikalnom zajednicom* (JRZ) Milana Stojadinovića.⁶⁷ Kraljevina je Jugoslavija svoju politiku prema manjinama temeljila na želji da im omogućujući nesmetani etnički razvitak, nizom iznuđenih ustupaka čiji su opseg i trajnost određivali interesi države ili vladajuće političke grupe, no s druge strane željela im je smanjiti broj i asimilirati ih. Isto tako, vlasti nisu direktno tjerale pripadnike manjina na iseljavanje, ali su državne mjere bile usmjerene da direktno ili indirektno pogode pripadnike manjina, pa i da ih potaknu na iseljavanje. Država je potajno favorizirala iseljavanje manjinskih pripadnika, no zbog obaveze da formalno poštuje jednakost građana, konvenciju o zaštiti manjina, pa i zbog političkih kalkulacija i otpora u zemlji nije mogla otvoreno sprovesti politiku poticanja iseljavanja manjina.⁶⁸

Uz dosada spomenute pripadnike nacionalnih manjina, navodimo i one koji su prisutni u Hrvatskoj od kraja 19. i početka 20. stoljeća, no koji su status manjine stekli nakon 1945. odnosno nakon devedesetih godina 20. stoljeća. Prvi, Bugari, došli su u Hrvatsku u to u Zagreb kao studenti u drugoj polovici 19. stoljeća, zahvaljujući stipendijama biskupa J. J. Strossmayera, a kasnije i Franje Račkog. U većem broju dolaze početkom 20. stoljeća u potrazi za poslom, a posebno su značajni oni koji su došli po završetku Prvog svjetskog rata, a bavili su se povrtlarstvom, pa su Zagrepčani za sve one koji su se bavili vrtlarstvom govorili da su „bugari“. Nakon 1918. godine u Hrvatsku se doseljavaju Rusi, jer je dio njih tražio politički azil s obzirom da je u državama bivšeg ruskog carstva došlo do revolucije. Među ruskim emigrantima koji su se doselili nakon Prvog svjetskog rata bilo je dosta plemstva. Istaknuli su se u kulturnom i znanstvenom životu Hrvatske. Slovenci se spominju od srednjeg vijeka, međutim tada se navode kao Kranjci, Štajerci. Djelovali su kao narodni preporoditelji i aktivisti, te su izvršili veliki utjecaj na razvoj hrvatske nacionalne svijesti. U međuratnom razdoblju u gradovima se ističu kao značajni intelektualci, ali i kao istaknuti umjetnici: slikari, kipari, glumci i operni pjevači. U Zagrebu su najviše djelovali u međuratnom razdoblju kada su utemeljili nekoliko svojih društava. Tada je nastao i *Slovenski dom* najstarije djelujuće slovensko društvo u Hrvatskoj. Talijani su prisutni u Hrvatskoj od srednjeg vijeka. Pretežno su nastanjeni u Istri, na Kvarneru i u Dalmaciji gdje se smatraju autohtono stanovništvo. Tijekom 18. stoljeća mnogobrojni talijanski obrtnici naselili su

⁶⁷ Mihael Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, str. 403–410; Vladimir Geiger, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (1918–1941)“, str. 429–445.

⁶⁸ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 76.

se na području grada Zagreba i Slavonije gdje njihovi potomci i danas žive. Danas se u manjine ubrajaju Albanci, Crnogorci i Makedonci, iako ih je bilo i u međuratnom razdoblju veće doseljavanje prati se tek nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Zaključak

Na kraju možemo zaključiti da je Hrvatska oduvijek bila ne samo višenacionalna, već i multikonfesionalna zemlja. Iako broj pripadnika nacionalnih manjina nije bio toliko velik, njihova uloga i doprinos u stvaranju hrvatske povijesti golemi su. Odnosi manjina s većinskim stanovništvom tijekom povijesti bili su različiti i kretali su se od mirnog suživota, stapanja i utjecaja, do ozbiljnih konfrontacija i oružanih sukoba. Neke manjine su autohtone u Hrvatskoj, neke su se doselile u različitim razdobljima, a neke će se u budućnosti ponovno naseliti.